

VAN DE MIEDEN, EGESTE EN BROKE
DE MIDDELEEUWSE NEDERZETTINGSGESCHIEDENIS VAN HET ZUIDWESTELIJK WOLD-
OLDAMBT IN KORT BESTEK

J. MOLEMA

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen, Netherlands

KURZFASSUNG: Im Spätmittelalter sind im westlichen Teil des Wold-Oldambts die folgenden Siedlungsentwicklungen erkennbar. Anfangs gab es ein Gebiet namens Broke oder Broek. Es war begrenzt durch die Flüsse Siepsloot und Ae im Osten, der Fluß Siepsloot im Norden und das Moor im Westen und Süden. Anscheinend gab es in Broek eine Primär-Siedlung mit allerdings demselben Namen. Es entstand eine Zweiteilung des Gebiets durch die Gründung einer zweiten Siedlung, Suthabroke oder Zuidbroek genannt. Zum Unterschied bekam die Primär-Siedlung den Namen Nortbroke oder Noordbroek. Die folgende Entwicklung war die Gründung einer dritten Siedlung, Mieden oder Meeden genannt, die ebenfalls vom Gebiet Zuidbroek getrennt wurde. Die drei Siedlungen im Gebiet Broek sind während des 13. und 14. Jahrhunderts durch Nässe infolge Moorschwundes, verschoben worden. So auch Meeden das ebenfalls durch eine sehr langsame Verschiebung eine Zeitlang zwei Siedlungskonzentrationen hatte, Mieden und Avermieden, wobei Avermieden die neueste Siedlung war. Dieses Dorf wird in münsterischen Dekanatsregister auf lateinisch Extengamieden und Exterigamedum genannt. Exteriga- und Extenga- soll man lesen als Extra- und Extra- ist identisch mit Aver-. Der Name Avermieden oder Extramieden ist zu erklären: das Dorf, das außerhalb des Dorfes Mieden liegt. Bisher hatte man unglücklicherweise, zuerst Stratingh & Venema (1855), der Namen Exterigamieden oder Extegamedum irrtümlicherweise mit Eextameeden übersetzt und deshalb das Dorf Eexta (Gem. Scheemda) als Mutterdorf von Meeden angemerkt. Eine kirchliche Beziehung zwischen Meeden und Zuidbroek läßt sich aus einer Widmungstext in der Kirche von Zuidbroek konkludieren. Darüber hinaus umfassten die Dörfer Meeden, Zuidbroek und Noordbroek ein gesamtliches Rechtsgebiet. Die Parochiegrenze zwischen Meeden und Eexta wird durch die Flüsse Siepsloot und Ae gebildet. Die Grenze zwischen Meeden und Zuidbroek ist größtenteils fabriziert und wird durch eine aufstreckende Parzelle gebildet. Die Relation zwischen Meeden und Zuidbroek ist klar und es gibt keine Beziehungen mit Eexta. Das Gebiet Broek habe ich als eine Primär-Parochie betrachtet. Auf diese Gedanke basiert ist die (hypothetische) Vierteilung des Wold-Oldambts und Reiderlandes. Vier Primär-Parochien die durch natürliche Grenzen geschieden sind. Primär-Siedlungen lassen sich möglicherweise durch frühe Kirchenbauten nachweisen. Die Gebiete liegen momentan weitere Untersuchungen vor.

STICHWORTE: Groningen, Wold-Oldambt, Reiderland, Spätmittelalter, Primär-Parochie, Siedlungsentwicklung.

1. INLEIDING

Het Wold-Oldambt en het woldgebied van het Reiderland lenen zich goed voor onderzoek dat is gericht op de reconstructie van het middeleeuwse cultuurlandschap. Beide gebieden zijn voormalige veengebieden die door de inbraken van de Dollard met een kleipakket bedekt raakten. Hierdoor is het middeleeuwse veenlandschap met bewoningssporen goed bewaard gebleven. Momenteel richt onderzoek zich op de vragen wie het gebied ontgon of liet ontginnen (sociale structuren) en wat de reden tot ontginning was (economische aantrekkelijkheid); wanneer en van waaruit de ontginningen begonnen werden en hoe uiteindelijk het landschap reageerde op de ingrepen van de mens. Kennis over structuur en karakter van de nederzettingen en de nederzettingsgebieden (primaire kern of pioniernederzetting, latere nederzetting, buurschap) zijn van belang om fasering binnen de ontgin-

ning en ontwikkeling van het cultuurlandschap te herleiden. Toponymisch en topografisch (kadastraal) onderzoek en bestudering van middeleeuwse oorkonden en registers kunnen dit beeld verscherpen. Van een onder de klei verdwenen nederzetting is de kerk vanwege haar bouwmassa het meest gemakkelijk te traceren.

Kerken spelen een belangrijke rol omdat ze een aanwijzing geven over de datering van nederzettingen. De stichting van een nederzetting gaat gewoonlijk aan een kerkstichting vooraf. De oudste sporen die tot nu toe in de woldgebieden van het Oldambt en het Reiderland aangetroffen zijn, dateren uit de 12e eeuw. De verdwenen kerk van Midwolda, gebouwd in Romeanse stijl, is hiervan een voorbeeld. De herkomst van de ontginners van de woldgebieden moeten we waarschijnlijk noordwaarts zoeken, in een gordel met nederzettingen die tussen het iets verder noordwaarts gelegen terpengebied en het woldgebied ingeklemd ligt. Blokverkaveling en een Karolingische muntschat

in Wagenborgen en kogelpotaardewerk met schelpgruismagering in Meedhuizen-Wilderhof zijn aanwijzingen voor bewoning vanaf de negende eeuw in deze gordel. Ten zuiden van de woldgebieden, op de pleistocene ruggen die aan de woldgebieden grenzen als ook het meer zuidelijk gelegen Westerwolde, zijn geen vroeg-middeleeuwse bewoningssporen bekend.

Het middeleeuwse cultuurlandschap van de zuidwestrand van het Wold-Oldambt wordt in dit artikel belicht. De aandacht is met name gericht op de dorpen Meeden en Zuidbroek. Sociale structuren, dorpsstructuren en nederzettingsspatronen komen niet aan de orde, de landschapsgenese en economische aantrekkelijkheid slechts in kort bestek.

Voordat ruilverkavelingen werden uitgevoerd bezat de zuidwestrand van het Wold-Oldambt nog een groot deel van zijn middeleeuws wegnnet. Deze wegen waren bewaard gebleven ondanks het feit dat de Dollard in de eerste helft van de 16e eeuw het gebied blank zette. Deze inundatie was in dit gedeelte van het Oldambt slechts van korte duur en daarom niet destructief; bewoning van het veen was evenwel niet meer mogelijk. Het door de Dollard afgezette kleipakket wigt uit tegen de langgerekte pleistocene ruggen waarop de huidige bewoning geconcentreerd is. In de marge is het kleipakket slechts van geringe dikte; de middeleeuwse veenbewoning schemerde er als het ware door heen. Het moet voor de dorpsbewoners dan ook niet moeilijk geweest zijn om na het terugtrekken en terugdringen van de Dollard het oude wegnnet weer in gebruik te nemen. In 1391 en 1420 wordt in akten betreffende waterstaatsaangelegenheden een gedetailleerde beschrijving gegeven van het zuidelijk Wold-Oldambt en het westelijk deel van Reiderland (Westerlee, Heiligerlee). Deze akten zijn van groot belang voor de kennis van het gebied. Doordat de middeleeuwse infrastructuur zo goed bewaard was gebleven en tot ca. 1970 ook intact bleef, kunnen we veel van de in de akten genoemde plaatsaanduidingen nasporen (Casparie & Molema, 1990).

2. HET MIDDELEEUEWSE LANDSCHAP IN GEDRANG

Waarschijnlijk in de 12e eeuw raakten het Wold-Oldambt en het woldgebied van het Reiderland bewoond. Het in cultuur brengen van deze drassige veengebieden vereiste hydrologische ingrepen. Op welke schaal die ingrepen plaatsvonden is archeologisch nog niet, of niet meer tastbaar. Goede systematiek zoals we die kennen uit de zeventiende-eeuwse Groningse veenontginningen is de middeleeuwer in ieder geval vreemd geweest. Het resultaat was dat door drainage het veen ging krimpen en oxyderen. Agrarisch gebruik versterkte de oxydatie van het veenoppervlak. Het gevolg was dat het maaiveld ging dalen, waardoor een relatieve stijging van de grondwaterspiegel optrad. In 1391, zo'n kleine 300 jaar

na de eerste ontginningen, was het reeds nodig de regionale waterafvoer door uitvoerige harde afspraken te regelen. Het leek echter wel dweilen met de kraan open. Door de continue daling van het maaiveld was een groot, laaggelegen bekken ontstaan, waarin veenwater uit het ten zuiden van Reiderland en het Wold-Oldambt gelegen Bourtanger Moor en water uit de met afvoerproblemen kampende rivier de Eems gemakkelijk konden binnendringen (Casparie & Molema, 1990). De bewoners poogden door het toeslaan van natuurlijke en kunstmatige waterlopen en het leggen van dammen in rivierdalen (Oude Ae, Siepsloot) het veenwater periodiek tegen te houden. Men kon zodoende toch nog het land bewerken en oogsten. 's Winters liet men het gestuwde water de vrije loop (Ramaer, 1909; Achterop et al., 1969; Casparie & Molema, 1990). Het Eemswater en zeewater dat de noordostrand van het gebied bedreigde, poogde men door bedijkingswerken te temmen. Ondanks alle maatregelen mislukte uiteindelijk de bescherming en nam de Dollard aan het einde van de 16e en het begin van de 17e eeuw het gebied in bezit. Vanaf de tweede helft van de 16e eeuw konden delen van het verloren land langzamerhand weer worden ingepolderd. Het oorspronkelijke veenlandschap was nu echter bedekt met een pakket klei.

3. ECONOMIE

We weten nog niet goed waarom het veengebied voor de middeleeuwse mens aantrekkelijk was. Dat het vanaf de eerste ontginningen (12e eeuw) in ras tempo tot een zeer welvarend gebied werd, meen ik te kunnen afleiden uit het feit dat er in betrekkelijk korte tijd een aantal forse kruiskerken gesticht werd: Midwolda (tweede helft 12e eeuw), Eexta (vierde kwart 13e eeuw), Scheemda (twee kruiskerken, de eerste ca. 1200 en de tweede uit het derde à vierde kwart 13e eeuw), Oostfinsterwolde (geen daterende informatie), Westfinsterwolde (tweede helft 13e eeuw), Zuidbroek (vierde kwart 13e eeuw) en Noordbroek (eerste helft 14e eeuw). De bouw van dergelijke grote kerken vereiste toch wel enig vermogen van de stichters.

Opgravingen die tot nu toe in het gebied verricht zijn hebben betrekkelijk weinig organisch materiaal opgeleverd, hetgeen hoofdzakelijk te maken heeft met de omvang van de onderzoeken en in mindere mate met de vraagstelling van de onderzoeker. De onderzoeken die tussen de jaren 1940-1960 in het gebied verricht zijn, waren meer gericht op gebouwsporen dan op materiaal als keramiek, bot en hout. Onderzoek op het oude kerkhof van Scheemda leverde een hoeveelheid botmateriaal op dat in het onderzoekgebied wat omvang betreft (nog) alleen staat. Conclusies uit het onderzoek van dit materiaal kunnen dan ook niet als algemeen geldend voor het hele gebied worden aangenomen; hiervoor is verder onderzoek noodzakelijk. W. Prummel (1990) heeft het botmateriaal bestudeerd en vergeleken

met andere middeleeuwse vondstcomplexen. Haar conclusie is dat in Scheemda paarden oververtegenwoordigd zijn en dat het beest niet of nauwelijks als voedselbron diende (geen slachtafval van paard aangetroffen), maar als werkkraft. Rund is het best vertegenwoordigd, direct gevolgd door paard, terwijl varken en schaa/geit de kleinste groepen vormen.

Pollenanalyse van een monster van het veenoppervlak leverde een enorme hoeveelheid roggepollen op.¹ Dat er op het veen rogge werd verbouwd weten we ook uit de kroniek van Wittewierum: "... Want als de bewoners van de Wolden geen goede roggeoogst hebben, kunnen zij niet terugvallen op vee of op zuivelproducten" (Jansen & Janse, 1991).² Voor roggeverbouw is het een vereiste dat het veenoppervlak droog is. Lager gelegen en dus nattere delen van het veengebied waren alleen geschikt als weide en hooiland. Rondom het oude kerkhof van Scheemda en bij een verkenning in het tracé van een gasleiding te Midwolda zijn korte greppels gevuld met allerlei afval gevonden. Vermoedelijk dienden deze greppels als winning voor zand, dat met het veenoppervlak werd vermengd, waardoor een betere bouwvoor ontstond. Een dergelijke bouwvoor kon in Scheemda in de nabijheid van het oude kerkhof over een lengte van meer dan 60 meter worden gevolgd. Borger (1989) vermoedt zelfs dat zonder vorm van bodemverbetering geen akkerbouw op het veen mogelijk was. Het afval dat we in de kuilen aantreffen is waarschijnlijk enkel gestort om de ontstane gaten op te vullen.

De polder De Wiede, gelegen bij Muntendam in het stroomdal van de Oude Ae, is rijk aan moerasijzererts. Veldverkenningen in deze polder leverden behalve kogelpotaardewerk een groot aantal ijzerslakken op, duidend op middeleeuwse exploitatie van het ijzererts. Ook bij de opgraving van het oude kerkhof te Scheemda en de bovengenoemde verkenning te Midwolda werd ijzerslak gevonden. In Vriescheloo werd bij de opgraving van een steenhuis een grote ijzerslak en twee pijpjes gevonden die de opgraver H.A. Groenendijk bestempelt als luchtpijpjes van een ertsoven (Groenendijk, 1989: p. 293). Winning en verwerking van het in het woldgebied aanwezige moerasijzererts is een economische activiteit geweest, maar op welke schaal dit gebeurde moet uit komende opgravingen blijken.

4. MEEDEN EN EEXTA

Stratingh en Venema suggereren dat het dorp Meeden vanuit Eexta gesticht is. Zij baseren dit op de vermelding van Meeden in een dekanaatsregister van het bisdom Münster (ca. 1450³) als Extengamedum (Stratingh & Venema, 1855: p. 48). Een tweede dekanaatsregister (1559) geeft eveneens een dorpsnaam die een relatie met Eexta zou kunnen doen vermoeden, namelijk Exterigamedum (Schmitz-Kallenberg, 1917; Siemens, 1962: pp. 23 e.v.). De naam zou 'de hooilanden

van Eexta' betekenen. In navolging van Stratingh & Venema (1855), verklaren ook De Vries (1946: p. 145), Achterop (1969: p. 58) en ik zelf (Molema, 1990: p. 269) de naam op dezelfde wijze en ook Von Richthofen (1882: p. 867) ziet een verband tussen de twee dorpen, maar hij weidt er niet over uit. Mijn nieuwe opvatting is dat de relatie tussen Meeden en Eexta ten onrechte opgelegd is, doordat men de woorden 'extenga' en 'exteriga' onjuist verklaarde (zie hoofdstuk 5).

Meeden wordt in de late middeleeuwen een aantal keren vermeld. In een waterstaatkundige overeenkomst uit 1391 (Feith, 1853-1858: nr. 1391/3; Stratingh & Venema, 1855: pp. 304-308; Blok et al., 1899: nr. 814) wordt het dorp vermeld als 'Medum'. Een zoenbrief uit 1411 – de afspraken uit 1391 waren geschonden – noemt 'Meeden' (Feith, 1853-1858: nr. 1411/10).⁴ In 1420, bij een bekrachtiging van de vorige overeenkomst, lezen we 'Meden' (Stratingh & Venema, 1855: pp. 309-312). In 1435 wordt een verbond gesloten tussen de kerspelen in het Oldambt en de Stad. Er is dan voor het eerst sprake van zowel 'Mieden' als 'Avermieden' (Feith, 1853-1858: nr. 1435/17).⁵ In de Dijkbrief van het Oldambt uit 1441 heet het dorp 'Medenn' en ook 'Medum' (Feith, 1853-1858: nr. 1441/6; Stratingh & Venema, 1855: pp. 324-326).⁶ In 1451 vindt een transactie plaats waarbij een stuk grond liggend tussen 'Broeck' en 'Meden' wordt verkocht (Feith, 1853-1858: nr. 1451/9).⁷ Het bovengenoemde dekanaatsregister uit ca. 1475 geeft 'Extengamedum' en een wijdingstekst uit 1488 in de kerk van Zuidbroek noemt 'de Meden'. Op deze tekst kom ik nog terug.

In oorkonden uit 1435, 1464, 1469 en 1470 wordt Eexta aangeduid als Eghiste en Egeste. Dit leidt tot de volgende verklaring van de plaatsnaam: Geest, garst, ofwel gaat aan de rivier de Ae. Zo komen we tot de naam Aegeest ofwel Eghiste, Egeste.⁸ Geest is in het algemeen de benaming voor zand- en leemopduikingen. De geomorfologische situering van Eexta, namelijk de ligging op een keileemwieling in de nabijheid van de Ae, voldoet aan deze omschrijving. De plaatsnamen die we in het onderzoekgebied aantreffen zijn afgeleiden van fysisch markante situaties binnen de parochiegrenzen. Meeden betekent madelanden; de weidelanden. Westerlee en Oosterlee (Heiligerlee) wijzen op de bebossing op de pleistocene rug waarop ze liggen. Noord- en Zuidbroek duiden op de aanwezigheid van laaggelegen (natte) landen.

5. MIEDEN, AVERMIEDEN EN EXTENGAMIEDEN

Wespijtenons nu toeop Meeden en wel de vermeldingen van het dorp in 1435, wanneer sprake is van Mieden en Avermieden, en ca. 1475, wanneer Extengamedum in het Münsterse dekanaatsregister wordt genoemd.

Het bovengeschetste proces van daling van het maaiveld door bewoning en gebruik van het veen was

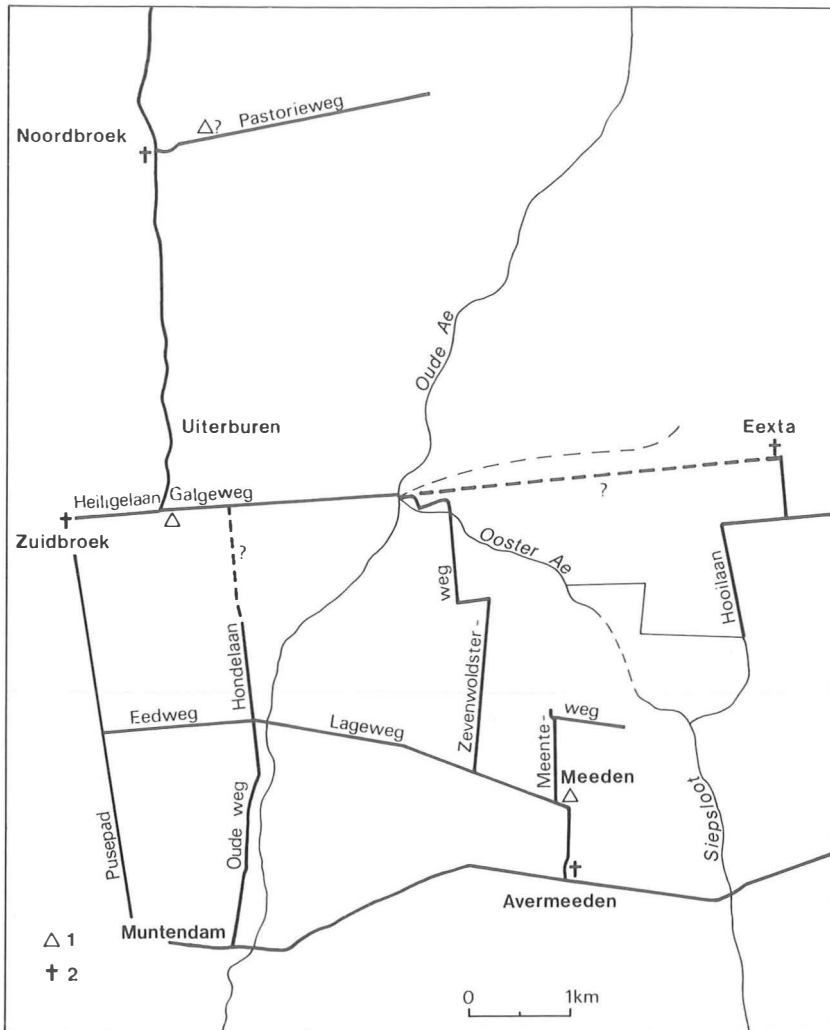

Fig. 1. De situatie voor 1970 van het zuidwestelijk deel van het Wold-Oldambt. Het middeleeuwse weg- en waterpatroon is nog grotendeels intact. 1. Verdwenen kerken; 2. Huidige kerken. Het bestaan van een oud kerkhof bij Noordbroek is niet zeker. De namen 'Galgeweg' en 'Oude weg' zijn niet oorspronkelijk. Het is niet uit te sluiten dat de Galgeweg destijds doorliep naar Eexta. Ten westen van Eexta treffen we de sporen aan van een oude bedding van de Oude Ae (onderbroken lijn). De Siepsloot sloot oudtijds aan op de Ooster Ae. Tussen de Hooilaan en de Ooster Ae loopt een gegraven watering, een deel van de in de overeenkomst van 1391 genoemde Zijtwending (tekening J.H. Zwier, B.A.I.).

een relatief snelle ontwikkeling. Binnen een periode van 300 jaar voltrok zich de catastrofe. Ondanks de maatregelen die blijkens de overeenkomsten van 1391 en 1420 waren getroffen, was het proces onomkeerbaar. Dat men zich hiervan bewust was, of in ieder geval het zekere voor het onzekere wilde nemen, blijkt in het geval van Meeden, waar een proces van dorpsverplaatsing op gang kwam. Dit is af te leiden uit de naam Avermieden. Avermieden ofwel Overmieden geeft aan dat er sprake is van een buurschap dat over, of beter gezegd buiten het oorspronkelijke dorp lag (fig. 1). De nieuwe buurschap was niet op het veen gelegen maar op de langgerekte pleistocene rug waarop het huidige dorp nog steeds ligt. Hier had men weinig last van veen- en grondwater. Het groeien van de buurschap wordt geïllustreerd door twee gebeurtenissen. In 1435 sluit behalve Mieden ook Avermieden een overeenkomst met de stad Groningen en in de tweede helft van de 15e eeuw wordt zelfs de kerk uit Mieden naar Avermieden verplaatst (fig. 2), waardoor ze niet langer een buurschap is. Door

het volledig verdwijnen van het oude dorp, aanvankelijk een langzaam proces met een acuut einde bij het doorbreken van de Dollard, werd de toevoeging 'Aver'- voor het nieuwe dorp overbodig.

De dorpsnaam of buurschapnaam Avermieden geeft reden de naam Extengamedum nader te bekijken. De Vries (1946: p. 145) suggereert dat het een verschrijving is voor Exteramedum en trekt dan, in navolging van Stratingh en Venema en Von Richthofen, de conclusie dat Meeden van Eexta uit gesticht is. Hij gaat voorbij aan de mogelijkheid Extera, of zoals het in het kerkregister staat Extenga, kortweg te zien als 'extra' hetgeen 'buiten' betekent. Exteramedum of Extengamedum is dan niets anders dan een verlatiniseerde naam voor Avermieden of Overmieden en heeft niets met Eexta te maken. Deze verwarring is vermoedelijk ontstaan doordat het kerkregister door een latijn-schrijvende bisschoppelijke ambtenaar is opgesteld die de naam Avermieden 'fraai' vertaalde met Extengamedum.⁹

Er is nog een argument om de veronderstelde relatie

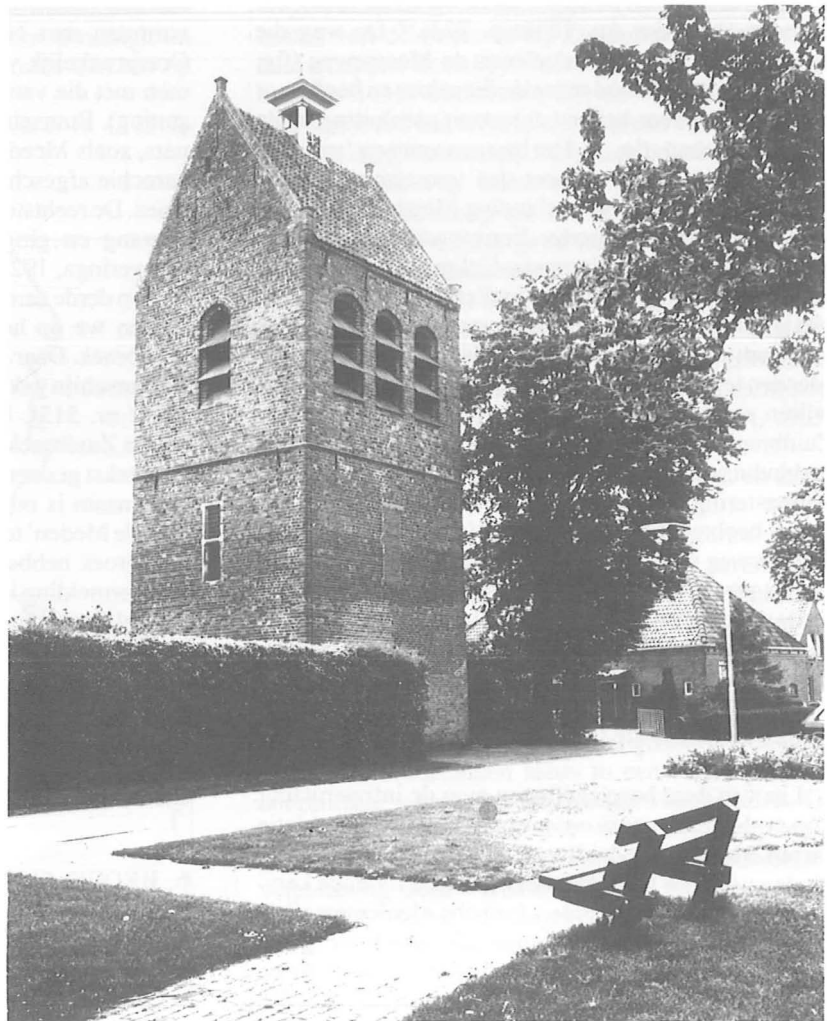

Fig. 2. Kerken toren te Meeden (foto's J. Hovinga, Zuidlaren).

tussen Eexta en Meeden te ontcrachten, namelijk het relatief laat voorkomen van de naam Extengamedum, zo rond 1475. Zou men die naam niet vroeger in de tijd willen tegenkomen, bijvoorbeeld in de oorkonden van 1391 of desnoods 1420? Deze tijdstippen staan immers dicht bij de stichtingsdatum van het dorp. En zou men niet juist bij de oudste naamgeving van het dorp de relatie met Eexta benadrukt willen zien? De afsplitsing is dan immers nog vers. Dit is echter niet het geval. We komen de naam Extengamedum juist op een moment tegen waarop ook sprake is van Avermieden en zoals hierboven beargumenteerd is is dit niet toevallig, want de namen zijn identiek. Het naamkundige argument om een relatie tussen de dorpen Eexta en Meeden aan te nemen is hierdoor weggevalen.

Stratingh & Venema (1855: kaartbijlage) en, in navolging, Achterop (1969: p. 23) gebruiken nog een topografisch element om hun veronderstelling dat Meeden van Eexta is afgesplitst te onderbouwen. Zij suggereren dat tussen Meeden en Eexta een weg heeft gelopen welke “de olde weg van de kapel te Meeden” zou zijn geweest. Vanuit Eexta zou de Hooilaan op deze weg hebben aangesloten en zo zou er een verbinding zijn geweest tussen de kerk van Eexta en de kapel van Meeden (Van der Aa, 1846: p. 773).¹⁰ De weg die Stratingh en Venema bedoelen is de Meenteweg (fig. 1). Deze weg liep dood tegen de Siepsloot en heeft voor zover de gegevens bekend zijn nooit aansluiting op de Hooilaan gehad (fig. 1). Het bestaan van een ‘weg van de kapel van Meeden’ moet dan vooralsnog worden uitgesloten. Een zekere verbinding Meeden-Eexta liep via Westerlee en Heiligerlee. Een mogelijke verbinding liep via de Zevenwoldsterweg-Galgeweg, maar het is niet duidelijk of de Galgeweg tot Eexta doorliep (fig. 1). Het is duidelijk dat het wegennet geen enkele aanleiding geeft om een moeder-dochter-relatie tussen Eexta en Meeden te veronderstellen. Indien we toch in deze trant willen argumenteren, dan is er eerder reden naar Zuidbroek te kijken, een dorp waarmee Meeden goede verbindingen had doormiddel van de Zevenwoldsterweg (verbastering van Soevenfolt (Achterop, 1969: p. 59), zeven bochten?) en de Lageweg (fig. 1). De Soevenfoltsterweg sloot aan op de Heiligelaan in Zuidbroek. De Lageweg had via de Eedweg (later de Eide- of Eedeweg genaamd) en het langs het huidige Muntendammerdiep (Tusschenklappen) lopende Puspad (Stratingh & Venema, 1855: p. 103) aansluiting op Zuidbroek. Een derde verbinding via de Hondelaan is niet zeker, omdat de laatste mogelijk een 16e-eeuwse Dollarddijk is.¹¹

Los van deze bespiegelingen over de infrastructuur zijn er duidelijke aanknopingspunten voor een relatie tussen Meeden en Zuidbroek. Een eerste aanwijzing vinden we in de grenzen tussen de verschillende kerspelen. Bij voorkeur werden fysische elementen zoals waterlopen als grens genomen. Zo wordt de grens tussen Meeden en Eexta gevormd door de Ooster Ae en een oude tak van de Oude Ae. De grens tussen Meeden

en Westerlee is de Siepsloot (een rivier), die tevens de grens tussen de bisdommen Münster en Osnabrück vormde. Meeden lag in het bisdom Münster en Westerlee in het bisdom Osnabrück. Men zou verwachten dat de grens tussen de kerspelen Meeden en Zuidbroek (waaronder ook de buurschap Muntendam viel) door de Oude Ae gevormd zou worden. Dit is echter voor een zeer klein deel het geval. De grens loopt voor het grootste deel evenwijdig met een vrijwel noord-zuid-opstreckende kavel. Dit wekt de indruk dat deze grens niet behoort tot de primaire kerspelgrenzen in het gebied. Wat ik zou willen suggereren is dat Meeden oorspronkelijk tot het kerspel Zuidbroek behoorde en pas in de loop van de late middeleeuwen zelfstandig is geworden. Dit zou dan ook verklaren waarom de grens door het noord-zuid-opstreckende kavelpatroon snijdt, terwijl juist deze noord-zuid-georiënteerde kavels zijn vanuit Meeden ontgonnen. Mogelijk zijn individuele bezitsverhoudingen de reden geweest voor deze zo op het oog willekeurige kerspelgrens. Zuidbroek heeft oost-west georiënteerde kavels.

Een tweede, meer concrete aanwijzing voor een relatie tussen de dorpen vinden we terug in de juridische indeling van het onderzoekgebied. Meeden en Zuidbroek vormden met Noordbroek namelijk één rechtstoel. Oorspronkelijk viel de omvang van een rechtstoel samen met die van de kernparochie (de primaire nederzetting). Buurschappen met een groeiend aantal inwoners, zoals Meeden, werden op den duur van de kernparochie afgescheiden en vormden zelfstandige parochies. De rechtstoel behield echter zijn oorspronkelijke omvang en ging verschillende parochies omvatten (Cleveringa, 1927; De Blécourt, 1935).

Een derde aanwijzing voor de veronderstelde relatie vinden we op het westelijke gewelf in de kerk van Zuidbroek. Daar is bij een restauratie een wijdingstekst te voorschijn gekomen (Achterop et al., 1969; Pathuis, 1977: nr. 515). Uit de tekst is een kerkelijke relatie tussen Zuidbroek en Meeden af te leiden.¹² Een van de in de tekst genoemde personen is van belang, want deze (zijn naam is onleesbaar) blijkt vicarius (hulppastor) ‘van de Meden’ te zijn. Deze vicarius moet als basis wel Zuidbroek hebben gehad, want anders is de reden tot zijn vermelding in de wijdingstekst wel erg duister. De geestelijke verzorging van de Medemer parochie werd kennelijk uit Zuidbroek ondersteund. Het ligt dan voor de hand te suggereren dat deze relatie is ontstaan als een vervolg op de (veronderstelde) afsplitsing van Meeden van Zuidbroek. Mogelijk heeft de buurschap Meeden, dus voorafgaand aan de afscheiding, al over een kapel beschikt die vanuit Zuidbroek werd bediend.

6. BRÖEK, SUTHABROKE, NORTBROKE, UITERBUREN

De aanwezigheid van een oud kerkhof bij Zuidbroek is diverse keren in de literatuur vermeld. Voor het eerst

gebeurde dat in 1573 door de Stadssyndicus Doede Tyarcks (Antonides, 1973: p. 80). Ook de kaart van Nicolaas Visscher 'De Provincie van Stadt en Lande' situeert een oud kerkhof aan de Heiligelaan, bij de molen. Stratingh & Venema (1855: kaartbijlage) plaatsen zowel in Zuidbroek als Noordbroek een oud kerkhof. Dit doet ook Craandijk (1890: pp. 203 en 204) in zijn verslag van wandelingen door Nederland. In 1984 werd de aanwezigheid van het kerkhof in Zuidbroek archeologisch bevestigd: in een tuin aan de Galgeweg (hoek Uiterburen-Heiligelaan, coördinaten 254.450-577.050; fig. 1 en 3) werden aantal skeletten gevonden die op christelijke wijze waren begraven.¹³

Het door Stratingh en Venema en Craandijk genoemde oude Noordbroekster kerkhof zou enkele honderden metersten oosten van de huidige kerk gelegen hebben. De beweerde aanwezigheid berust waarschijnlijk op overlevering. Concrete bewijzen voor het bestaan van een oud kerkhof zijn mij niet bekend, maar daarom is de overlevering nog niet direct onjuist. In de toren van de huidige kerk van Noordbroek is gebruikte tufsteen verwerkt als muurvulling (De Olde, 1975: p. 61). Dit is geen bewijs voor het bestaan van een (tufstenen) voorganger, maar het geeft wel aan dat een uitgebreide veldverkenning op de door Stratingh en Venema aangeduide locatie van het oude kerkhof op zijn plaats is.

In de kroniek van Wittewierum wordt in 1273 de

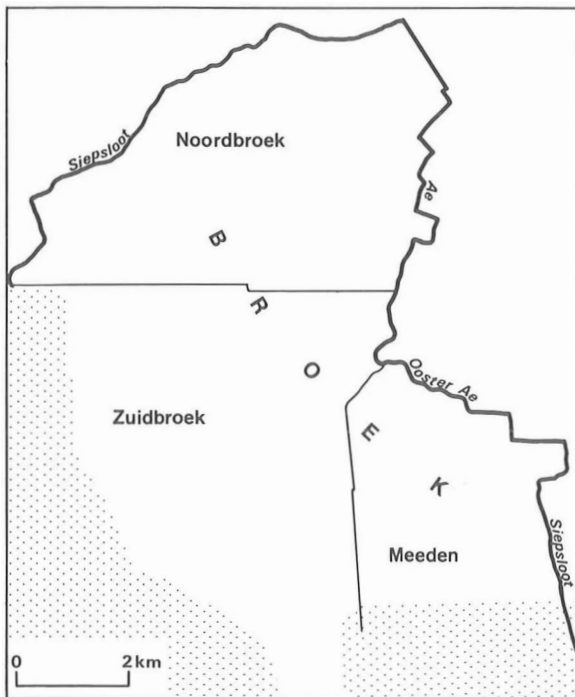

Fig. 3. De kernparochie Broek met daarin de in de loop der middeleeuwen ontstane opdeling in de parochies Noordbroek, Zuidbroek en Meeden. Raster: onontgonnen veen.

naam Broke (Broek) vermeld (Jansen & Janse, 1991: pp. 452 en 453). In 1283 is sprake van de parochie Suthabroke (Jansen & Janse, 1991: p. 460). De naam Nortbroke komen we voor het eerst tegen in de waterstaatkundige overeenkomst uit 1391. Ook de namen Zuidbroeck en Broke komen in dit stuk nog een keer voor. Uit de tekst blijkt dat met Broke het gebied rond Noord- en Zuidbroek wordt bedoeld "... alle watertochten tusschen Muntendam ende Broke ...".

Ik stel me de volgende ontwikkeling van de nederzettingen voor, ervan uitgaande dat Noordbroek inderdaad een oud kerkhof heeft. Ten oosten van het huidige Noordbroek wordt in de 12e eeuw een nederzetting gesticht met de naam Broek. Dit is de primaire nederzetting en haar totale grondgebied is de kernparochie (fig. 3). De bewoning breidt zich naar het zuiden uit en in de tweede helft van de 12e of eerste helft van de 13e eeuw wordt van de kernparochie een deel afgescheiden met als nederzetting Zuidbroek (fig. 3). De primaire nederzetting Broek gaat vanaf dat moment Noordbroek heten. De naam Broke blijft echter tot ver in de 15e eeuw in zwang voor Noordbroek.¹⁴

Binnen het grondgebied van de parochie Zuidbroek volgen nieuwe ontwikkelingen. Ten zuiden en zuidoosten van de nederzetting Zuidbroek ontstaan twee buurschappen namelijk Muntendam (als zodanig vermeld in 1435) en Meeden. In de waterstaatkundige overeenkomst van 1391 is reeds sprake van een dam in de Oude Ae (Munter Ae). Deze dam bestaat nog steeds en heet Brede weg. Muntendam groeit in de middeleeuwen niet dusdanig dat het een parochie kan gaan vormen.¹⁵ Dit is wel het geval met Meeden dat in ieder geval in de overeenkomst van 1391 de indruk geeft boven de status van buurschap uitgegroeid te zijn en eigen karspelgrenzen en een kerkhof heeft (fig. 3). Hoewel Meeden een zelfstandige parochie is geworden, blijft het, zoals gebruikelijk, onder de oude rechtstoel vallen (Cleveringa, 1927: p. 100; De Blécourt, 1935: pp. 223-229).

De oostelijk gelegen gronden van Noord- en Zuidbroek waren laag en drassig. Dit geeft de term 'broek' reeds aan en ook de kroniek van Wittewierum maakt hiervan in 1273 melding: "Tijdens deze periode van schaarste werden vooral de bewoners van de Wolden in het nauw gedreven, met name in Astawalda (Oostwold bij Siddeburen) en in Broke, vanwege de lage ligging van de akkers" (Jansen & Janse, 1991). Het zou kunnen zijn dat door het boven beschreven proces van daling van het maaiveld dat in het gehele woldgebied optrad, de broeklanden reeds in een eerder stadium onbruikbaar waren dan de overige veengronden. De bewoning schoof op naar de bruikbare, hoger gelegen gronden. Er was echter geen sprake van gedwongen verplaatsing door vernatting, maar verplaatsing uit bedrijfstechnische overweging. Men wilde niet te ver van de bruikbare gronden vandaan wonen. In het geval van Zuidbroek schoof niet de hele oude bewoning op, want de streek Uiterburen, die ik als een deel van de

oude bewoning beschouw, is continu bewoond gebleven.

In Zuidbroek werd door het opschuiven van de grootste bewoningsconcentratie ook de kerk verplaatst. De ligging van het oude kerkhof in Uiterburen hoog op een keileemwieling, de Garst genaamd, maakt duidelijk dat het nooit vanwege directe waterdreiging (veenwater/Dollardwater) verlaten kan zijn. Los hiervan kunnen we stellen dat het water in de 13e eeuw in het hele woldgebied nog niet bedreigend was. Omstreeks deze tijd werd immers te Scheemda nog een kerk op het veen gebouwd (Molema, 1989: pp. 130-134). Concrete signalen van chronische wateroverlast zijn de genoemde overeenkomsten uit 1391 en 1420 en de gedwongen geleidelijke dorpsverplaatsing van Meeden in de eerste helft van de 15e eeuw. Maar zoals gezegd kan de specifieke lage ligging van het oostelijk deel van de Zuid- en Noordbroekster gronden de reden zijn geweest voor een vroegere dorpsverplaatsing dan we van omringende nederzettingen gewend zijn. Bovendien lagen deze broeklanden in het stroomgebied van de Oude Ae, waardoor ze gevoelig waren voor het buiten de oevers treden van deze rivier.

De huidige Zuidbroekster kerk en de opgegraven sporen van een kerkhof in Uiterburen liggen op dezelfde opstreckende kavel, de pastorieheerd. De huidige kerk dateert uit het laatste kwart van de 13e eeuw (Ozinga, 1940: pp. 251-253). Dit geeft aan dat we een voorgangerkerk in ieder geval vroeger moeten dateren. De aanwezigheid van baksteen spreekt voor een datering na ca. 1150.

De naam Uiterburen is geen primaire naam, want zoals reeds werd betoogd vereenzelvig ik het oude Zuidbroek met het huidige Uiterburen. De naam Uiterburen is ontstaan toen een groot deel van de bewoning opschoof naar het huidige Zuidbroek. De oude bewoningsconcentratie verviel hiermee tot een buurschap. Er zijn echter nog meer middeleeuwse sporen in Uiterburen gevonden die de veronderstelling van het bestaan van de parochie Broek enige kracht bijzetten.

Er hebben in ieder geval drie steenhuizen gestaan (fig. 4): het Gockinga-steenhuis (de latere Drostenborg; nu nog bestaand als renteniersbehuizing), een steenhuis waarvan de funderingen in het voorhuis van boerderij Uiterburen nr. 49 zijn verwerkt¹⁶, en een steenhuis waarvan de grondslagen zijn opgegraven (Antonides & Van Zeist, 1957).¹⁷ Steenhuizen van dit type, met een eenvoudig rechthoekig of vierkant grondplan, komen in ieder geval al sinds de 13e eeuw voor. De weg door Uiterburen en Noordbroek heeft een opvallend kronkelend karakter in vergelijking met andere middeleeuwse wegen in het gebied (fig. 1 en 4). Mogelijk wijst dit op een hogere ouderdom van de weg.

De huidige Noordbroekster kerk wordt in de eerste helft van de 14e eeuw gedateerd (Ozinga, 1940: pp. 98-100). Dit geeft aan dat het proces van dorpsverplaatsing, die we veronderstellen, later op gang kwam dan in Zuidbroek. Indien de in de toren van de huidige kerk aangetroffen tufsteen afkomstig is van een voorgangerkerk, dan is deze kerk te plaatsen vóór ca. 1150. Hiermee zou deze vooralsnog hypothetische kerk tot de oudste kerken in het Reiderlander en Oldambster woldgebied behoren.

Een kanttekening is op haar plaats bij wat hierboven over de nederzettingen Noordbroek en Zuidbroek gezegd is. Er is al gesteld dat voor de aanwezigheid van een oud kerkhof in Noordbroek geen concreet bewijs voorhanden is. Het is dan ook mogelijk dat er geen oud kerkhof is. Ook bij het bestaan van het oude kerkhof van Zuidbroek is nog een vraagteken te plaatsen. De bij de opgraving gevonden skeletten lagen in zandige grond. In kalkarme zandgrond wordt botmateriaal snel afgebroken. Het is dan ook niet zeker dat het in Uiterburen botmateriaal uit de 12e of 13e eeuw kan stammen. Een ¹⁴C-datering van het aangetroffen skeletmateriaal biedt mogelijk meer zicht op het karakter van het kerkhof. Mocht het skeletmateriaal jonger zijn dan verwacht, maar nog wel van middeleeuwse ouderdom, dan zouden we dat moeten verklaren als horend bij een kapelletje dat vanuit Zuidbroek gesticht is. Dat er een kerk of

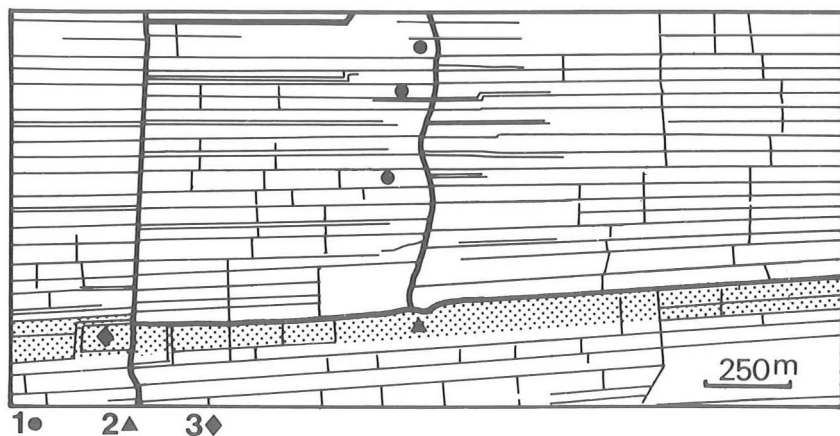

Fig. 4. De topografische kaart van 1911 dient als ondergrond waarop tot nu toe bekende middeleeuwse gebouwsporen in Zuidbroek geprojecteerd zijn. 1. Steenhuizen; 2. Het kerkhof aan de Galgweg; 3. De huidige kerk van Zuidbroek. De pastorieheerd is gearceerd.

een kapel heeft gestaan lijkt weinig twijfel gezien het puin dat tijdens de opgraving werd aangetroffen.¹⁸ Het toeschrijven van de skeletten aan veroordeelden die aan de galg (Galgeweg) gehangen hebben is vanwege de aanwezigheid van het puin vooralsnog onjuist.

7. KERNPARCHIES IN HET WOLD-OLDAMBT EN REIDERLAND; EEN HYPOTHESE

Hierboven is het bestaan van een kernparochie met de naam Broek gesuggereerd. Deze suggestie geeft aanleiding het Wold-Oldambt en het Reiderland, gebieden die het onderwerp zijn van een onderzoek van de auteur naar hun middeleeuwse nederzettingsgeschiedenis, eveneens in hypothetische kernparochies in te delen. Deze kernparochies worden in figuur 5 getoond. De indeling is gebaseerd op natuurlijke grenzen, in dit geval rivieren; de grens tussen de bisdommen Münster en Osnabrück, welke gelijk is aan de grens tussen Reiderland en Wold-Oldambt, en als derde element de grenzen van juridische districten, de rechtstoelen, waarvan de omvang samenvalt met die van de kernparochies (Cleveringa, 1927; De Blécourt, 1935). In feite zou de kennis over de omvang van de rechtstoelen voor een indeling in kernparochies voldoende zijn, maar juist over de omvang van deze rechtsgebieden zijn we slecht ingelicht.

De voorgestelde indelingen van het Reiderland en

Wold-Oldambt in kernparochies is als volgt. Ik veronderstel dat het Wold-Oldambt twee kernparochies heeft gehad: Broek en Menterwolde. De grens tussen Broek en Menterwolde is de Ooster Ae en de Termunter Ae. Van Broek is bekend dat het een rechtstoel vormde. De grens tussen het Wold-Oldambt en Reiderland wordt grotendeels gevormd door de Siepsloot en de Tjamme. De Pekel A verdeelt op haar beurt Reiderland in twee kernparochies (fig. 5). Het Duitse deel en het door de Dollard opgeslokte deel van Reiderland zijn niet in de hypothese verwerkt. Oorspronkelijk zou het landschap een vijfdeling hebben gehad. Opvallend is dat bij de opsplitsing van de kernparochies in kleinere delen, de parochies, de grenzen geen natuurlijke begrenzingen omvatten. Men maakte altijd gebruik van kunstmatige grenzen, die langs opstreckende kavels zijn getrokken. Het opdelen van de kernparochies in kleinere parochies is in een snel tempo gebeurd. Dit is af te leiden uit de bouwdata van de kerken. Blijkbaar was er sprake van een snelle bevolkingsgroei.

In het Wold-Oldambt en Reiderland treffen we een aantal lange bewoningslinten aan. Ze passen redelijk binnen de vier voorgestelde kernparochies. We kunnen de hypothese verder uitbreiden doorte primaire nederzettingen binnen de kernparochies aan te wijzen. We doen dit aan de hand van bekende of vermoede bouwdata van kerken. Voor de kernparochie Broek is Noordbroek al als primaire nederzetting voorgesteld. In Menterwolde komt Midwolda in aanmerking met haar

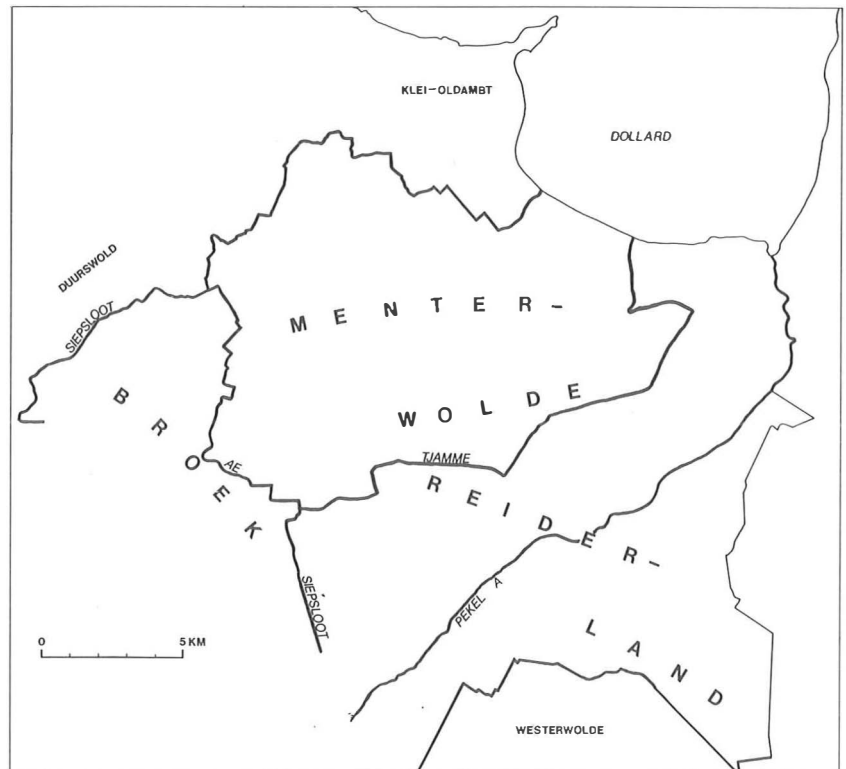

Fig. 5. De hypothetische vierdeling in kernparochies van het Wold-Oldambt en Reiderland. De grenzen tussen de kernparochies (vette lijnen) worden voor het grootste deel gevormd door rivieren.

voormalige 12e-eeuwse kerk. De Reiderlander kernparochietussen de Tjammeende Pekel A heeft mogelijk in Beerta haar primaire nederzetting. De huidige Beerster kerk heeft nogal wat secundair verwerkte tufsteen, die vermoedelijk van een voorganger afkomstig is. Deze voorganger moet gezien de tufsteen van voor ca. 1150 dateren. Voor de ten zuiden van de Pekel A gelegen kernparochie is het lastiger een mogelijk primaire nederzetting aan te wijzen. Bellingwolde komt voorlopig het meest in aanmerking. Haar kerk, ten onrechte als gotisch bestempeld, heeft afgezien van het koor, een romaanse grondslag.

8. NOTEN

1. Mondelinge mededeling Prof.dr. S. Bottema.
2. Waar de vertalers in de tekst spreken van tarwe moet rogge worden gelezen.
3. Enige voorzichtigheid bij het gebruik van de dekanaatsregisters is geboden. De datering van de eerste lijst is gebaseerd op paleografische gronden (Von Ledebur, 1836) en is dus vaag. Bovendien werden lijsten vaak klakkeloos overgeschreven zodat ze niet de meest recentestand van zaken in een gebied hoeven te weerspiegelen en bovendien fouten kunnen bevatten.
4. Rijksarchief Groningen (R.A.G.), V.V.A. 1411/10.
5. R.A.G., Familiearchief De Sitter nr. 220.
6. Gemeente Archief Groningen, nr. 1381 (rood, vóór de Reductie). Stratingh & Venema, 1855: pp. 324-326.
7. R.A.G., inv. 'Losse stukken' nr. 219.
8. Von Richthofen (1880-1882: p. 867) komt tot een halve verklaring en geeft: "Kirchdorf Eexta, d.i. 'Egeste', an der Ee.". J. Naarding (1958) denkt aan een samenvoeging van 'eek' (vaneik) en 'sate', doch dit lijkt me onjuist.
9. Dit gebeurde bijvoorbeeld ook met de dorpsnamen Lutjegast, vertaald met Minorgast en Tolbert, vertaald met Antiquabercht.
10. Volgens Van der Aa zijn in Meeden de grondslagen van een kerkje of kapel (= een niet-parochiale kerk) blootgelegd. Ook meldt hij sporen van het oude dorp in de vorm van puin, her en der langs de Lageweg.
11. Bestaande wegen werden vaak gebruikt om er dijken op aan te leggen en dijken werden op hun beurt vaak gebruikt om er wegen op aan te leggen. Oorsprong en datering van de Hondelaan is daarom moeilijk in te schatten.
12. De tekst luidt (naar Pathuis, 1977: nr. 515): "Als men screef dusent vier hondert jar – was ...s acht und tachtigh – do was dusse kerke gesacrert – ...od ...nder ... iel ... – de do ... was bet her hermen – her ... vicarius van de meden – her ido syn eerste mysse sanck – de kerkvogede sint dus genant – eltio ellyks seer val bekent – aybbo sibens ock myt siner vlyt – egge fokens god sye benedyt".
13. Opgraving van het Biologisch-Archaeologisch Instituut o.l.v. J.W. Boersma met medewerking van G. De Iger en K. Klaassens. In 1938 zouden op dezelfde plaats ook al een aantal skeletten gevonden zijn.
14. Informatie Dr. R.W.M. van Schaik.
15. Muntendam wordt in 1838 zelfstandig.
16. Melding O.S. Knotterus, Zuidbroek.
17. De auteurs menen overigens ten onrechte dat ze het Gockingasteenhuis hebben blootgelegd. Deze lag iets verder noordelijk op de plaats van de zogenaamde Drostenborg (fig. 4). Na verovering door de stad Groningen werd het steenhuis van de Gockinga's zetel van de drost.
18. Mijn twijfel aan het bestaan van oude kerkhoven in Zuidbroek en Noordbroek (Molema, 1993: p. 269, noot 6) is zeker wat het eerste dorp betreft onjuist gebleken.

9. LITERATUUR

- AA. A.J. VAN DER. 1946. *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, deel 7. Gorinchem.
- ACHTEROP, S.H., P. VAN DER WAL, G.G. WOLTHUIS. 1969. *Meeden: geschiedenis van een Gronings dorp*. Groningen.
- ANTONIDES, H., 1973. *Noord- en Zuidbroek in vroeger jaren*. Noordbroek.
- ANTONIDES, H. & W. VAN ZEIST. 1957. Een laat-middeleeuwse woontoren bij Zuidbroek. *Groningse Volksalmanak*, pp. 165-170.
- BLÉCOURT, A.S. DE. 1935. *Oldambt en de Ommelanden*. Assen.
- BLOK, P.J., J.A. FEITH, S. GRATAMA, J. REITSMA & C.P.L. RUTGERS. 1899. *Oorkondenboek van Groningen en Drente*. Groningen.
- BORGER, G.J., 1989. Mittelalterliche Kolonisation von Marsch- und Moorgebieten. In: *Wilhelmshavener Tage 2: Ländliche und städtische Küstensiedlung im 1. und 2. Jahrtausend*. Wilhelmshaven, pp. 76-90.
- CASPARIE, W.A. & J. MOLEMA, 1990. De ontwikkeling van het middeleeuwse veenontginningslandschap in Oost-Groningen. De opgravingen op het 'Oud Kerkhof' van Scheemda in een veenkundig, hydrologisch en historisch perspectief. *Palaeohistoria* 32, pp. 271-289.
- CLEVERINGA, R.P., 1927. *Ontwikkeling van het rechtsbestel der stad Appingedam*. Groningen.
- CRAANDIJK, J., 1890. *Wandelingen door Nederland: Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel*. Haarlem.
- FEITH, H.O., 1853-1858. *Register van het Archief van Groningen*. Groningen.
- GROENENDIJK, H.A., 1989. Dollartflucht oder allmähliche Siedlungsverschiebung? Ein Steinhaus im überschlickten Moor bei Vriescheloo (Gem. Bellingwedde, Prov. Groningen). *Palaeohistoria* 31, pp. 267-305.
- JANSEN, H.P.H. & A. JANSE (editie en vertaling), 1991. *Kroniek van het klooster Wittewierum*. Hilversum.
- LEDEBUR, L. VON, 1836. *Die fünf münsterschen Gaue und die sieben Seelände Friesland's: ein Beitrag zur Geographie des Mittelalters*. Berlin
- MOLEMA, J., 1989. Het 'Ol Kerkhof' te Scheemda. *Groninger Kerken* 4, pp. 130-134.
- MOLEMA, J., 1990. De opgravingen op het kerkhof van het verdrinken dorp Scheemda. *Palaeohistoria* 32, pp. 247-270.
- NAARDING, J., 1958. De plaatsnaam Eekst als oorkonde in de geschiedenis van het Drents. *Driemaandelijke bladen* 10, pp. 43-49.
- OLDE, H.G. DE. 1975. De Ned. Hervormde kerk te Noordbroek. *Publicaties Stichting Oude Groninger kerken* 14, pp. 49-79.
- OZINGA, M.D., 1940. *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, VI. Oost-Groningen. 's-Gravenhage.
- PATHUIS, A., 1977. *Groninger gedenkwaardigheden*. Assen, etc.
- PRUMMEL, W., 1990. Draught horses and other animals at late-medieval Scheemda. *Palaeohistoria* 32, pp. 299-314.
- RAMAER, J.C., 1909. De vorming van den Dollart en de terpen in Nederland in verband met de geografische geschiedenis van ons polderland. *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 26, tweede serie, pp. 1-61.
- RICHTHOFEN, K. VON, 1880-1882. *Untersuchungen über friesische Rechtsgeschichte*. Berlin.
- SCHMITZ-KALLENBERG, L., 1917. Zur Geschichte des friesischen Offizialats und Archidiaconats der münsterischen Diözese im 16. Jahrhundert. *Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Altertumskunde* 75, pp. 281-296.
- SIEMENS, B.W., 1962. *Historische atlas van de provincie Groningen*. Groningen.
- STRATINGH, G.A. & G.A. VENEMA, 1855. *De Dollard*. Groningen.